Žmogaus ir gyvūnų vaizdavimas baltų dailėje

Marius Iršėnas

Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009

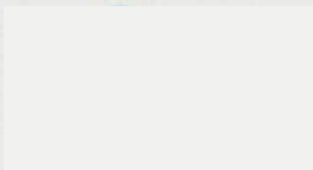
UDK 7(=88)(091)
Ir27

Knygos leidybą rėmė:
Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija
Lietuvos Respublikos kultūros ministerija

Recenzentai:
prof. dr. Eugenijus Jovaiša
dr. Ilona Vaškevičiūtė

Redaktorė Teresė Valiuvienė
Dailininkė Aušra Lisauskienė
Fotografės: Stasė Butrimienė, Jogailė Butrimaitė
(jei tekste nenurodytos kitų fotografų pavardės)

ISBN 978-9955-854-54-8

Turinys

Įvadas

Žmogaus atvaizdas raižomas, skaptuojamas, lipdomas ir kitaip formuojamas jau daugiau kaip 30 000 metų, panašaus amžiaus yra ir seniausi gyvūnų atvaizdai. Priešistorės kultūrose ilgainiui keitėsi vaizdavimo stilius, taip pat ir prioritetai, pavyzdžiui, Vakarų Europos paleolito kultūrose, nors ir buvo daug įstabių „venerų" figūrėlių, vyravo medžiojamų žvėrių atvaizdai. Mezolito laikotarpio Pietų Europos uolų dailėje suklesti ekspresyvios žmonių figūrų kompozicijos. Pirmieji Europos žemdirbiai nulipdė tūkstančius molinių žmonių figūrėlių ir kartu labai mažai gyvūnų atvaizdų. Baltijos regiono akmens amžiaus dailėje žmogaus ir gyvūnų atvaizdų santykis yra apylygis. Gyvūno ir žmogaus motyvas labai ryškus germanų papuošaluose. Jų atvaizdai žinomi ir baltų priešistorės palikime. Ryškiausi pavyzdžiai – akmeninės skulptūros iš Vakarų Prūsijos, sidabriniai ragų apkalai, puošti elnių ir vandens paukščių motyvais, vadinamosios gyvulinės segės, kabučiai ir daug kitų įdomybių. Norisi kuo daugiau sužinoti apie šių atvaizdų kilmę, reikšmę, kaitą.

Rašant apie baltų dailę svarbu apsibrėžti, ką vadiname daile ir ką priskiriame baltų palikimui. Tiek baltų, tiek slavų ir germanų priešistorinė dailė šiandien būtų priskirta taikomosios dailės kategorijai, kurios didžiąją dalį sudaro spalvotųjų metalų dirbiniai, dažniausiai papuošalai, taip pat žirgo aprangos elementai, keramika ir labai reti smulkiosios plastikos ar net monumentalios skulptūros pavyzdžiai, kuriuos jau galima vertinti kaip vaizduojamąją dailę. Atskirai galima tyrinėti ir architektūrinį palikimą, kurį sudarytų pilkapiai ir piliakalniai.

Baltų genčių ir jų kultūros formavimosi pradžia įprastai laikoma II tūkstantmečio pr. Kr. pradžia, ankstyvųjų metalų epocha, tačiau čia klausimų daugiau nei atsakymų. Yra abejojančių Vakarų baltų pilkapių kultūros baltiškumu, dar nepakanka duomenų apie su rytų baltais siejamą brūkšniuotosios keramikos kultūrą. Romėniškojo laikotarpio etniniai kontūrai taip pat nėra aiškūs. Buvusios Prūsijos teritorijoje tuo metu kirtosi germanų ir

/ 1 / Kaulinis kabutis iš Kretuono 1C gyvenvietės. II tūkstantmetis pr. Kr. NM

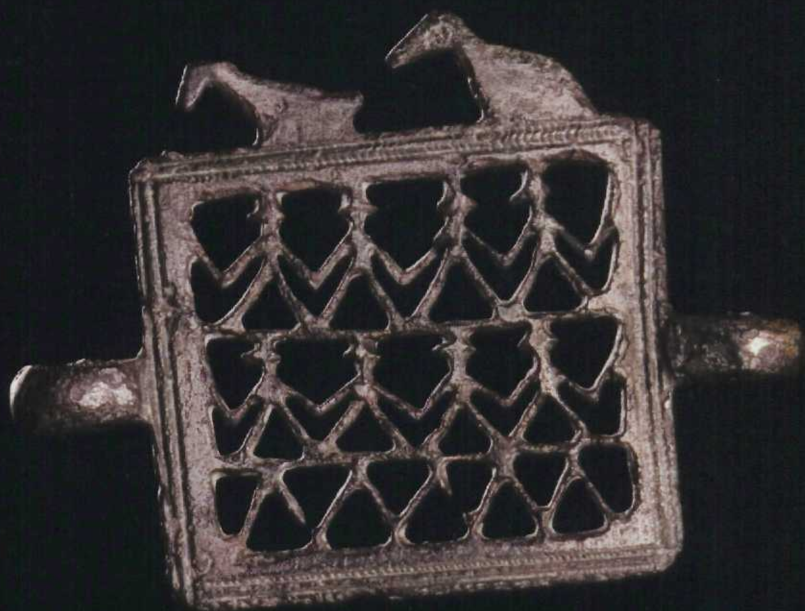
baltams priskiriamų galindų ir sūduvių genčių keliai. Romos imperijos žlugimas, tautų kraustymasis iš naujo keitė daugelio genčių likimus. Manoma, kad šių permainų metu susiklostė baltų genčių, vėliau paminėtų IX–XIII a. rašytiniuose šaltiniuose, teritorijos. Tad nuo V a. išryškėjusi baltų genčių teritorija lyg ir palengvina radinių atribucijos darbą, tačiau dirbiniai, kuriuos aptarsime, niekada nebuvo kurios nors vienos genties nepakartojamas išradimas. Baltų kaimynai finougrai, slavai, germanai dažnai naudojo tuos pačius papuošalus ar tik atskirus jų motyvus. Įvairios mados, technologijos, idėjos keliavo skersai išilgai Europos, žinoma, ne taip greitai kaip šiandien, bet gana tvirtai. Žmonės buvo ne mažiau smalsūs naujovėms, tik gal atsparesni jų poveikiui. Daug ką išbandydavo, tačiau ne viską priimdavo, o perėmę dažnai keisdavo pagal savo supratimą. Tai labai aiškiai matyti pasidomėjus žmogaus ir gyvūno vaizdavimo tradicija priešistorinėje baltų dailėje.

Antropomorfinis motyvas

Žmogaus atvaizdai taikomojoje dailėje žinomi jau akmens amžiuje. Tai liudija radiniai iš Šventosios, Nidos, Kretuono (1 pav.), Zvejniekų, tačiau su baltais galima sieti tik romėniškojo laikotarpio ažūrinius papuošalus. Juose išplėtotas iš geometrinių figūrų – rombų, trikampių, pusmėnulių, svastikų, kryžių, apskritimų – sudarytas ornamentas. Jame retai pasitaikančios žmonių figūros taip gerai integruotos į papuošalo kompoziciją, kad net sunku jas atpažinti. Tačiau vieniša ažūrinė žmogaus figūrėlė apkale iš Plocično (Płociczno) (4 pav.) patvirtina Stragnų (2 pav.) bei Klaipėdos apylinkių (3 pav.) radinių antropomorfiškumą ir tam tikrą kanoniškumą, nes visur pavaizduotas žmogus pakeltomis rankomis. Galbūt tai lėmė ne tik estetiniai sumetimai, bet ir gilesnės simbolinės prasmės. Romėniškajame laikotarpyje žmogus vaizduotas ne tik ornamentiškai. Reljefinės žmogaus ir gyvūno galvos išlietos kamanose iš III a. Švaicarijos (Szwajcaria, Lenkija) kunigaikščio 2 pilkapio (8 pav.) [*I Balti*, 1992, p. 109]. Žmogaus veidas labai schemiškas, abipus iškilios siauros nosies apskritimais su duobutėmis viduryje pavaizduotos akys, kaktos srityje pavaizduota plaukus prilaikanti juosta arba šalmą juosiantis žiedas.

Tautų kraustymosi, arba Merovingų, laikotarpiui galima priskirti Linkūnų (Linkuhnen) kapinyno pirštuotąją segę, kurios kojelė dekoruota žmogaus galvos su ilgais plaukais atvaizdu ir paukščių galvutėmis, bei ornamentuotą augaliniais motyvais (7 pav.). Savo siluetu panašios, tik nepirštuotos ir neornamentuotos, VII a. datuojamos ir antų gentims priskiriamos antropozoomorfinės segės yra rastos Pastyrskojės vietovėje, Kijevo apylinkėse, Ukrainoje [*Merowingerzeit...*, 2007, p. 364–365]. Jos yra akivaizdžios sudėtingesnių papuošalų kopijos. Įmantri Linkūnų segė galėjo būti vienas iš tolimų Ukrainos radinių pirmavaizdžių.

Kiti rasti antropomorfiniai papuošalai jau siejami su vėlyvuoju geležies amžiumi. Tai žalvarinis pentinas su reljefiniais veidais iš Valdomų kapinyno (5 pav.), datuojamas IX–XII a. [Kuncienė, 1972, p. 217, pav. 31], ir keturiomis

galvomis puošta rombo formos segė iš Aukštkiemių kapinyno (buv. Oberhof), datuojama VIII a. pabaiga–IX a. (9 pav). Pasak Audronės Bliujienės, tai importuoti ar sekant kitomis tradicijomis vietoje gaminti dirbiniai [Bliujienė, 1999, p. 66, pav. 54]. Aiškėsnės skandinavų įtakos matyti antropomorfinėje diržo sagtelėje, rastoje Palangoje (6 pav.) [Kuncienė, 1972, p. 220, pav. 32: 7]. Analogų neturi latgalių Asuotės piliakalnio XI–XII a. sluoksnyje rastas žalvarinis ausų krapštukas (10 pav.), kurio funkcija puikiai suderinta su antropomorfine forma [Šnore, 1961, lent. V: 49]. Vienintelis raitelį vaizduojantis plokščias kabutis yra rastas Didvyčiuose (11 pav.) ir datuojamas XI–XII a. Žirgo pavidalo kabučiai dažni radiniai baltų, finougrų ir slavų paminkluose, o raitelio atvaizdas žinomesnis Skandinavijos vikingų laikų dailėje [*Wikinger*, 1998, p. 22].

Taigi galima teigti, kad žmogaus atvaizdas baltų juvelyrikoje yra labai retas ir neišplėtotas. Ažūro papuošaluose žmogaus figūra paverčiama grafiniu ženklu ir integruojama į ornamentinį raštą. Kituose papuošaluose reljefiškai vaizduojama tik galva, pabrėžiant antakių lanką ir nosį (Valdomai), arba įmuštais apskritimais išryškinant akis kaip kamanose iš Švaicarijos pilkapio ar segėje iš Aukštkiemių.

Tačiau metalo papuošalai ne vieninteliai antropomorfinės tematikos ženklai baltų kultūroje. Buvusiose prūsų žemėse yra išlikusių apie 20 monumentaliosios akmens skulptūros pavyzdžių, vadinamų „prūsų bobomis" (12–14 pav.). Šie įspūdingi praeities paminklai, deja, dar nėra iki galo ištyrinėti. Dėl jų kilmės ir datavimo iškelta įvairių hipotezių. Viena iš hipotezių priskiria jas poloviečiams (tiurkų genčių grupei), tarp Dniepro ir Dono XI–XIII a. stačiusiems tokias figūras ant pilkapio įrengtoje šventykloje [Bumblauskas, 2005, p. 96]. Vis dėlto poloviečių ir prūsų „bobų" stilistiniai skirtumai ir geografiniai atstumai pernelyg dideli. Poloviečių skulptūros yra su ryškiai iškaltomis rankomis ir kojomis bei dideliu aukštu indu rankose. Prūsų skulptūros labiau primena stelas su kiek gilesnėmis linijomis pavaizduotomis rankomis, geriamuoju ragu ir kartais kalaviju. Ryškiau iškalinėtos tik galvos. Labai panaši vaizduojamų rankų padėtis ir ragai matyti Vakarų slavų žemėse prie Dniestro intako Zbručo rastame akmeniniame stabe, kuris datuojamas I tūkstantmečio antrąja puse [Sedov, 1982, p. 289]. Panašiai rankos su geriamaisiais ragais pavaizduotos Stavchany ir Kaliu-

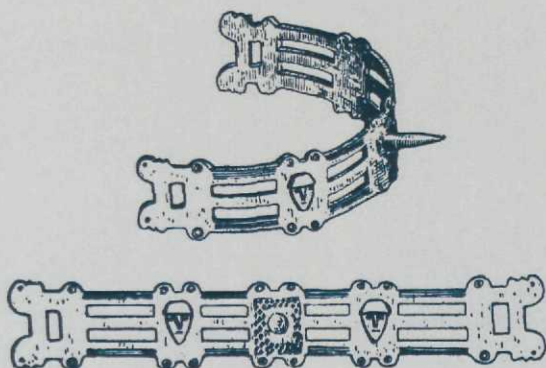
/ 2 / Kiauraraštis diržo skirstiklis iš Stragnų.
IV a. Sidabruotas žalvaris. LNM

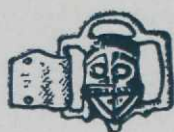

/ 3 / Žalvarinės antkaklės fragmentas su ažūriniais kabučiais iš Klaipėdos apyl. Dviejų kabučių ažūro ornamente pavaizduotos žmonių figūros. A. Ruzienės piešinys. LNM

/ 4 / Žalvarinis apkalas, puoštas antropomorfiniu motyvu, iš Plocično (Płociczno, Lenkija). MVF. C. Plamp nuotrauka

/ 5 / Žalvarinis pentinas, puoštas antropomorfiniais motyvais, iš Valdomų. IX–XII a. [Kuncienė, 1972, pav. 31]

/ 6 / Žalvarinė pentino diržo sagtis, puošta antropomorfiniu motyvu, iš Palangos. IX–XI a. [Kuncienė, 1972, pav. 32]

/ 7 / Žalvarinė pirštuotoji antropozoomorfinė segė iš Linkūnų (Linkuhnen, dab. Rževskoje, RF Kaliningrado sr.) kapinyno 201a kapo. VI–VII a. MVF

/ 8 / Žirgo kamanos su antropomorfine ir zoomorfine galvutėmis iš Švaicarijos (Lenkija). III a. Žalvaris, sidabras, stiklas. PMA

/ 9 / Žalvarinė segė su žmonių veidais kampuose iš Aukštkiemių. VIII a. pab.–IX a. MLIM

/ 10 / Žalvarinis antropomorfinis ausų krapštukas iš Asuotės (Latvija). XI–XII a. LNVM

so (17 pav.) vietovėse, Ukrainoje, rastose ir slavams priskiriamose akmens statulose [Telegin, Mallory, 1994, p. 80]. Savo stilistika labai panašios ir skitų „bobos" iš šiaurinio Juodosios jūros regiono Kirovogrado ir Butory (15 pav.) vietovių [Telegin, Mallory, 1994, p. 80; *Ori dei...*, 2007, p. 211, kat. Nr. 66]. Skitų archeologijos paminklų prūsų žemėse nėra rasta, tačiau jų pėdsakų aptikta Vidurio Europoje, Oderio upės baseine [Nawroth, 2007, p. 318–327]. Stilistiškai panašios skitų skulptūros vis dėlto būtų pernelyg senos lyginti su įprastai XI–XII a. datuojamomis „prūsų bobomis", kurias Vladimiras Kulakovas aiškina kaip prūsų žemių sakralinius riboženklius [Kulakov, 1994, p. 21].

Jau 1929 m. šią versiją buvo iškėlęs Wilhelmas Gaerte, kartu teikdamas pirmenybę šių skulptūrų antkapinei reikšmei (Gaerte, 1929, p. 314). Naujausi tyrinėjimų Poganovo IV gyvenviečių komplekse metu rasta aukojimo vieta ir akmeninė skulptūra (16 pav.). Pastaroji ne tokia išraiškinga kaip jau žinomos „prūsų bobos", tačiau pirmoji rasta kultūriniame sluoksnyje, kuris datuotas X–XI a. [Wyczółkowski, Makowiecki, 2009, p. 303].

/ 11 / Žalvarinis raitelio pavidalo kabutis iš Didvyčių. XI–XII a. VDKM

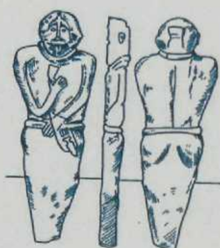

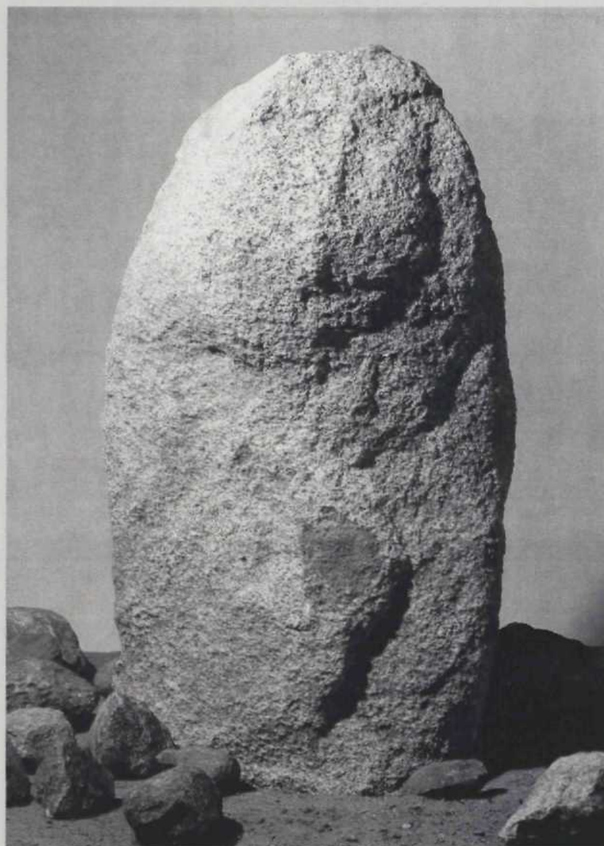
/ **14** / Akmeninė antropomorfinė skulptūra iš Barcianų (Barciany, Barten, Lenkija). X–XI a. MWM. A. Ringo nuotrauka

/ **15** / Akmeninės antropomorfinės skitų skulptūros:
1 – iš Kirovohrado (Ukraina);
2 – iš Butory (Ukraina).
I tūkstantmetis pr. Kr.
[Telegin, Mallory, 1994, p. 80]

/ **12, 13** / ←Antropomorfinė skulptūra iš Mozgovo (Lenkija). X–XI a. PMA (kopija)
Antropomorfinė skulptūra iš Barštyno (Bartoszyce, Lenkija). X–XI a. PMA (kopija)

/ 16 / Akmeninė antropomorfinė skulptūra iš Poganovo IV (Lenkija) [Wyczółkowski, Makowiecki, 2009]

/ 17 / Akmeninės antropomorfinės slavų skulptūros:
1 – iš Kaliuso (Kalyus, Ukraina);
2 – iš Stavchany (Ukraina).
I tūkstantmetis po Kr.
[Telegin, Mallory, 1994, p. 80]

Zoomorfinis motyvas

Priešistorės tyrinėtojai paprastai pabrėžia baltų puošybai būdingą geometriškumą, labiausiai matomą metalo papuošalų formoje ir ornamentikoje. Kartu pastebima ir savita gyvūnų vaizdavimo tradicija, būdinga tik baltų kraštams. Muziejuose yra surinkta nemenka šio pobūdžio papuošalų kolekcija, nuo pirmųjų amžių po Kristaus iki viduramžių.

Seniausi gyvūnų atvaizdai, rasti teritorijose, vėliau apgyventose baltų, datuojami akmens amžiaus neolito laikotarpiu. Tai raginės lazdos, užsibaigiančios briedžių galvomis (Šventoji, Lubanas, Zvejniekai), kaulinės mentelės su paukščių siluetais puoštomis rankenomis (Lubanas), medinių samčių rankenos su išdrožinėtomis vandens paukščių galvomis (Šventoji, Sarnatė), miniatiūriniai šerno, stumbro, vandens paukščių siluetus perteikiantys kabučiai iš kaulo ir gintaro. Šie įdomūs ir archajiški pavyzdžiai yra priskiriami Narvos ir šukinės duobelinės keramikos kultūroms, kurias dar anksti sieti su baltais.

Ankstyviausi radiniai

Seniausiu zoomorfiniu metalų epochos dirbiniu galima vadinti žalvarinę apyrankę gunkluotu lankeliu ir zoomorfiniais galais iš Prienlaukio (18 pav.). Jos lankelio forma primena keltiškus papuošalus, tačiau apyrankė jau datuojama pirmaisiais amžiais po Kristaus [*Lietuvos istorija*..., 2007, p. 70]. Romėniškajam laikotarpiui priskiriama ir daugiau radinių. Toks yra III a. kiauraraštis krūtinės papuošalas, rastas Kalnazyvertų (Kalnazīverti) vienkiemyje, Vakarų Latvijoje (19 pav.). Iš trikampių ir keturkampių ažūrinių plokštelių sudėliotas papuošalas dekoruotas geometriniu ornamentu, kurio centriniame trikampyje pavaizduota ožka (ožys?) ir sėlinantis vilkas [Vasks, 2006, p. 9–13]. Du vienas paskui kitą bėgantys keturkojai (žirgai?) įrėžti moliniame dangtelyje iš Račkų (Raczki) kapinyno (20 pav.), Suvalkų krašte [Baume, Gronau, 1940, p. 59–61]. Paukščius primenantys siluetai patupdyti ant jau aptartos ažūrinės antropomorfinės diržo detalės iš Stragnų [*Lietuvos istorijos*..., 1990, pav. 59].

/ 18 / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Prienlaukio. I a. VDKM

Švaicarijos pilkapyne Lenkijoje rasta pasidabruota plokščia briedžio silueto figūrėlė, tvirtinta prie diržo (21 pav.). Tai vienintelis tokio tipo IV a. radinys baltų žemėse [*I Balti*, 1992, p. 111]. Panašaus silueto segės paplitusios germanų kraštuose, tarp Elbės ir Reino upių [Schach-Dörges, 1997, p. 79–102, pav. 69].

Didesnė zoomorfinio stiliaus banga baltų žemes pasiekė ne anksčiau kaip V a. antrojoje pusėje, didžiojo tautų kraustymosi metu. Tai geriamųjų ragų ir kabučių sidabriniuose apkaluose įspausti žvėrių (elninių) ir paukščių atvaizdai. Plinkaigalio kapinyne rasti 8 sidabriniai ir žalvariniai geriamųjų ragų apkalai, iš kurių trys dekoruoti zoomorfiniais motyvais. Puošniausias sidabrinis rago apkalas iš 61 kapo (22: 1 pav.). Šio apkalo vienoje iš ornamentinių juostų puncavimo technika įspausti vienodi šuoliuojantys elniu-

/ 19 / Žalvarinės ažūrinės antkaklės fragmentas su zoomorfiniais motyvais iš Kalnazyvertų (Latvija). III a. LM

/ 20 / Molinis dangtelis (urnos?) iš Ročkų (Lenkija). III–IV a. T. Biniewskio nuotrauka

kai, kitoje – stovinčios antelės [Kazakevičius, 1993, p. 131]. Toks pat derinys matyti rago apkale iš 332 kapo (22: 2 pav.). Vien tik paukšteliai įspausti ant rago apkaustų iš Plinkaigalio 59 kapo (22: 3 pav.) ir geriamojo rago detalės iš Kukių kapinyno lobio (24 pav.) [Vaškevičiūtė, 1978, pav. 4], o elnių ar briedžių atvaizdai įspausti Rubokų rago apkale (22: 4 pav.). Iš paukščių sudarytas ornamentas puošia smeigtuko, rasto Jauneikių kapinyno 464 kape, kabutį (23 pav.) [Vaškevičiūtė, 1987, p. 25–38, pav. 5]. Į vilką ar šunį panašus bėgantis žvėris pavaizduotas sidabriniame rago apkale iš Netos (Netta) kapinyno Šiaurės rytų Lenkijoje, priskiriamo sūduviams (26 pav.) [Bitner-Wroblewska, Karczewska, 2007, p. 339–352]. Gyvūnai, panašūs tiek į *cervidae*, tiek į *canidae* šeimos atstovus, išgraviruoti ant kaulinių šukų (26 pav.), rastų Paprotkų Kolonijos (Paprotki Kolonia) paminklo 171A kape (taip pat Šiaurės

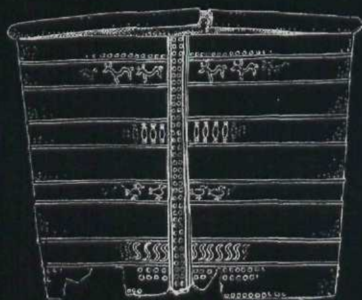
/ 21 / Elnio (briedžio?) silueto diržo apkalas iš Švaicarijos (Lenkija). III a. Sidabruotas žalvaris. PMA

rytų Lenkija). Tokio tipo šukos būdingos germaniškajai Vielbarko kultūrai [Bitner-Wroblewska, Karczewska, 2007 a, 339–352, pav. 3]. Supaprastinti iki vienu įspaudimu atliekamo ornamentinio zoomorfinio motyvo šie tautų kraustymosi laikotarpio pavyzdžiai savo tema ir neįmantria siluetine, linijine forma siejasi su jau minėtais radiniais iš Kalnazyvertų, Švaicarijos ir Stragnų. Briedžio, elnio ir paukščio atvaizdai žinomi iš romėniškojo ir tautų kraustymosi laikotarpio germanų taikomosios dailės pavyzdžių: žvėrys ir paukščiai pavaizduoti ant šalmo iš Gamertingeno (Gammertingen) vietovės [Fingerlin, 1997, p. 45–51], o raidės S pavidalo ornamento elementai, įspausti Lietuvoje ir Lenkijoje rastuose ragų apkaluose, matomi ir ant paauksuotų romėniškų šalmų, rastų Augsburg-Pfersės vietovėje Vokietijoje [Bakker, 1997, pav. 104]. Paukščio populiarumą patvirtina gintarinis vandens paukščio

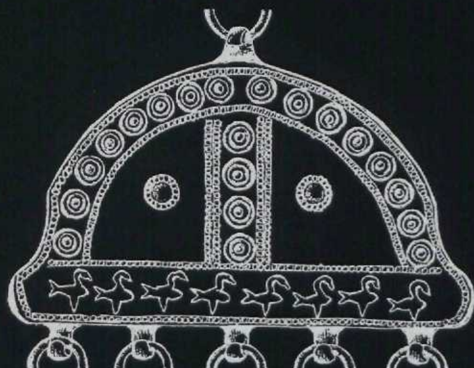

/ 22 / Sidabriniai geriamųjų ragų apkalai:
1–3 – iš Plinkaigalio;
4 – iš Rubokų. VI–VII a. [Simniškytė, 1998, pav. 19]

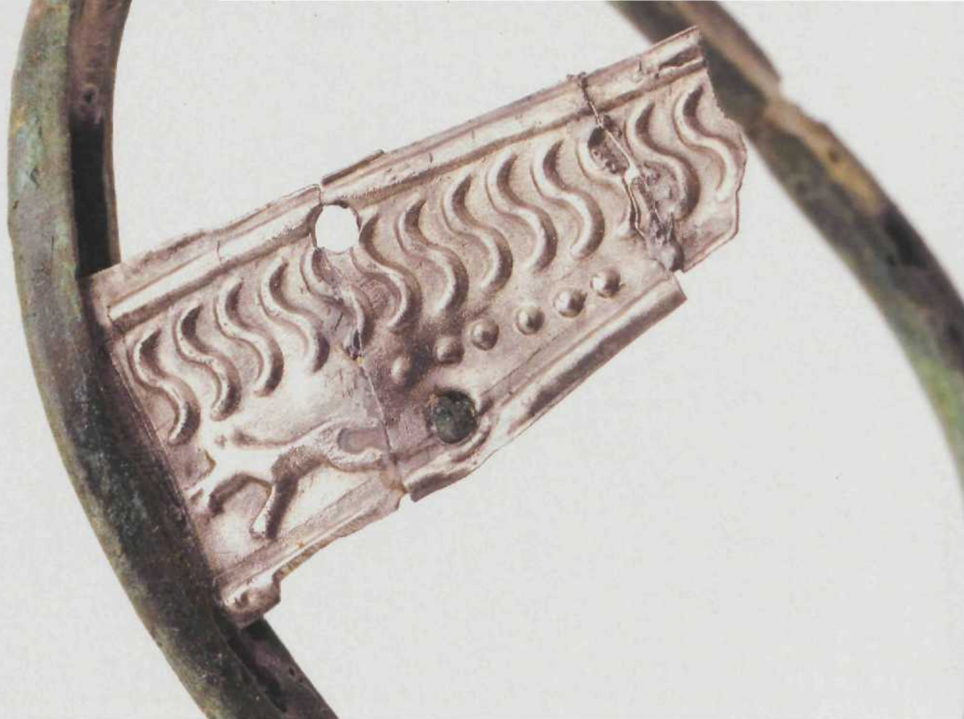

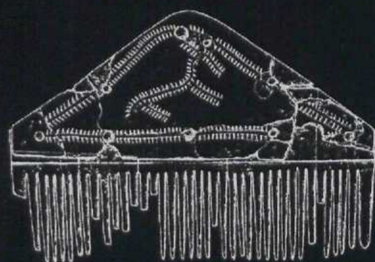
/ 23 / Kryžinio smeigtuko kabutis, dengtas sidabro plokštele, kurioje įspausti paukščių motyvai, iš Jauneikių. VI–VII a. [Vaškevičiūtė, 2004, pav. 64]

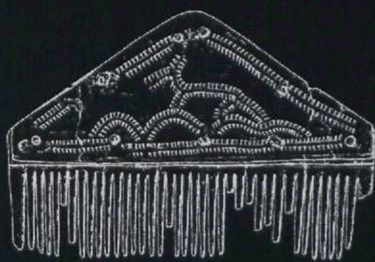
/ 24 / Žalvarinis geriamojo rago apkalas iš Kukių. MM

/ 25 / Geriamojo rago apkalas, puoštas zoomorfiniu motyvu, iš Netos (Lenkija).
IV a. II pusė–V a. pr. Žalvaris, sidabras. PMA

silueto kabutis (27 pav.), puoštas trumpų įstrižų linijų ornamentu, rastas Bocvinkos (Boćwinka) kapinyno 10 kape, datuojamame vėlyvuoju romėniškuoju laikotarpiu ir priskiriamu Bogačevo (Bogaczewo) kultūrai [Rzeszotarska-Nowakiewicz, 2003, pav. II: d], kuri savo ruožtu siejama su galindų ir sūduvių gentimis. Panašu, kad negausūs romėniškojo laikotarpio pabaigos ir tautų kraustymosi laikotarpio gyvūnų atvaizdai sidabro apkaluose savo vaizduojama rūšimi (elnias, briedis, paukštis) susiję su anksčiau ažūro dirbiniuose pavaizduotais gyvūnais bei kitais romėniškojo laikotarpio Vakarų Europos radiniais. Pažvelgus į dar senesnius laikus matyti, kad tęsiama Europos akmens ir žalvario amžiaus tradicija, kuriai buvo aktualus briedžio, elnio ir paukščio vaizdavimas.

/ 26 / Kaulinės šukos, puoštos zoomorfiniu motyvu, iš Paprotkų Kolonijos (Lenkija). V a. [Bitner-Wroblewska, Karczewska, 2007, pav. 3]

/ 27 / Gintarinis paukščio silueto kabutis iš Bocvinkos (Bocwinki, Alt-Bodscwingken, Lenkija). V a. [Rzeszotarska-Nowakiewicz, 2003, pav. II: d]

/ 28 / Žalvarinė segė iš Jaseneco
(Jasieniec, vok. Eschenort, Lenkija).
MVF. C. Plamp nuotrauka

Lankinės segės

V–VI a. baltų lankinių segių formose pasirodo slibino, žalčio ar net žirgo galvos motyvas, kuris išsilaiko, tiesa, labai transformuotas ir schematizuotas iki pat XI a., o pasaginėse segėse net iki XVII a. [Vaškevičiūtė, 1995, p. 294]. Išdėstę šiuos papuošalus chronologine tvarka, išvystume dizaino studijose aptariamą realistinės formos transformavimo į abstraktų atvejį, kurį norisi lyginti su Ernsto H. Gombricho pateiktu romėniškos portretinės monetos virtimo į abstrakčią keltų monetą pavyzdžiu. Jis tai paaiškina perkopijuojamo motyvo asimiliavimusi su vietinių amatininkų schemomis [Gombrich, 2000, p. 65]. Tikint tokiais dėsningumais, akivaizdu, kad baltų metalo meistrai vadovavosi visa ko paprastinimo, geometrizavimo schemomis. Tai geriausiai matyti lankinių segių raidoje. Ankstyviausi pavyzdžiai yra sudėtingos

/ 29 / Lankinė segė su schemine zoomorfine
galvute iš Vidgirių. Sidabras, auksas,
juodinimo technika. MLIM

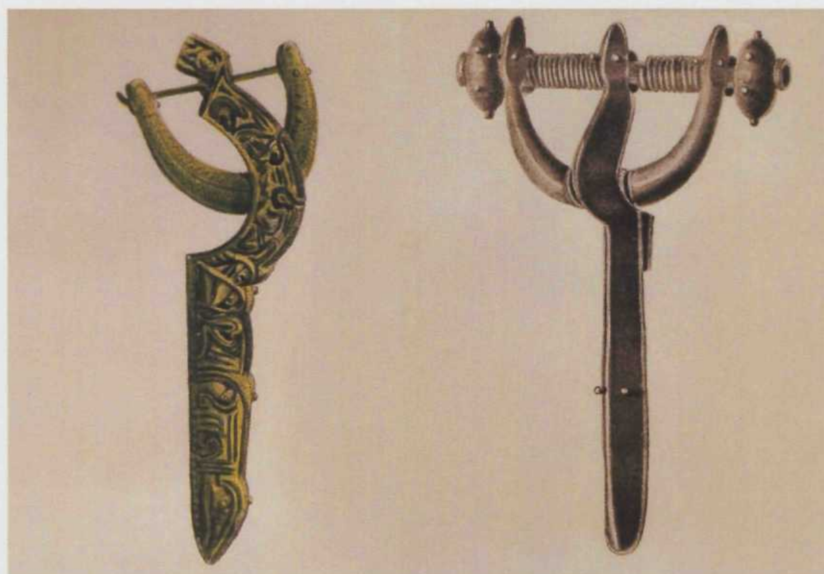

/ 30 / Zoomorfinė segė iš Tumianų (Tumiany, Daumen, Lenkija). V–VII a. Sidabras, auksas. PMA (kopija)

plastinės išraiškos, tačiau nekyla abejonių, kad vaizduojamas gyvūnas, o vėlesnieji taip smarkiai supaprastinti ir geometrizuoti, kad juos vertinti kaip zoomorfinius galima tik remiantis ankstesniaisiais.

Trys segės, datuojamos V a. pabaiga–VI a., rastos Vidgirių kapinyne: viena jų, iš 20 kapo, puošta juodinimo technika, nebūdinga baltų papuošalams (29 pav.), antroji, rasta 30 kape, paauksuota ir, pasak Valdemaro Šimėno, puošta gyvuliniu Salino I stiliaus ornamentu, būdingu Skandinavijos dirbiniams [Šimėnas, 2006, p. 58]. Dar viena paauksuota segė rasta 32 kape, į ją panaši tik žalvarinė, žinoma iš Mozūrijos, Kosevo (Kossewo) kapinyno 20 kapo ir datuojama V–VI a. pirmąja puse [Nowakowski, 1998, p. 55, 56, 113, pav. 172]. Segės panašiai užsibaigiančia kojele, tik kryžinės, pirštuotosios ar su gausiai dekoruotomis plokštelėmis buvo paplitusios Merovingų

/ 31 / Lankinės zoomorfinės segės iš Gruobinios (Latvija). V–VI a. [*Necrolivonica*, 1842, lent. 35, 36]

Europoje [*Merowingerzeit...*, 1995, lent. 2, 3]. Nemažai jų randama Vakarų Mozūrijoje, Bogačevo kultūros, anksčiau tapatintos su germanų palikimu, o dabar su vakarų baltų, galindų-sūduvių paveldu (28 pav). Šias seges tyrinėjęs Volkeris Hilbergas teigia, kad jos gamintos vietoje, tačiau kopijuojant ir supaprastinant sudėtingas, daug didesnių matmenų paauksuotas ar net auksines seges (30 pav.) iš Skandinavijos ir Pietų Europos Dunojaus regiono. Bogačevo kultūra kaip tik susiformavo Skandinavijos–Pietų Europos migracinės krypties kelyje [Hilberg, 2004]. Minėtas Kosevo lankinės segės pavyzdys ir kitos zoomorfinės segės iš Mozūrijos regiono rodo tikėtiną jų išplitimo židinį, tačiau lieka neaišku, kodėl baltai pamėgo ir plėtojo tik lankinio tipo seges.

/ 32 / Žalvarinis smeigtukas
iš Kukužėnų (Latvija).
LNVM

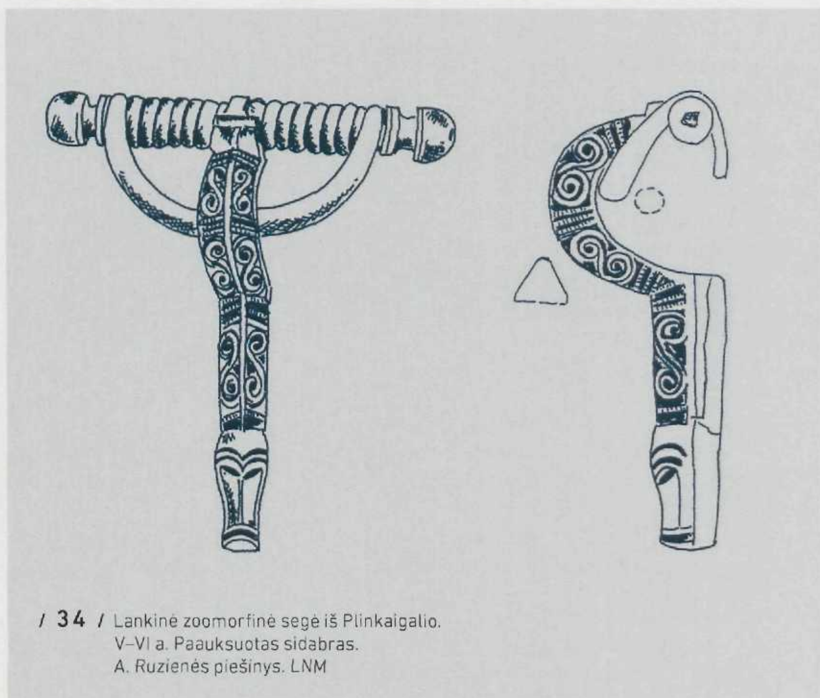
Svarstant, ar Vidgirių segės turėjo įtakos vėliau rastoms zoomorfinėms lankinėms segėms, verta prisiminti Gruobinios lobį, datuojamą VII a., su sudėtingais skandinaviškais raštais puošta lankine zoomorfine sege ir ornamento neturinčia sege, kurioje keturios galvos perteiktos ataugų poromis (31 pav.) [*Kurši*..., 2008, p. 125]. Šios Gruobinios segės rodo vienu metu egzistavus dvi skirtingas estetines programas: įmantraus, susipinančio, primenančio zoomorfines figūras ornamentinio stiliaus ir minimalistinę, norimą zoomorfinį pavidalą suteikiančią paprasčiausiu būdu. Laikui bėgant įsigalėjo minimalistinė estetinė programa. Tokį ornamento paprastėjimą galėjo lemti tiek techninių įgūdžių stoka, tiek stiprūs vietiniai estetiniai kanonai. Vis dėlto formos ieškojimų būta įvairių. Tokių neišplėtotų atradimų pavyzdžiu galėtų būti kol kas žinoma vienintelė lankinė segė su prilituota

/ 33 / Žalvarinė lankinė segė su zoomorfine figūrėle iš Pagrybio. VI a. VDKM

žirgo galvute iš VI a. Pagrybio kapinyno (33 pav.), o visa žirgo figūrėlė prilituota ant smeigtuko iš V a. Kukužėnų kapinyno, 10 kapo, Latvijos Žiemgaloje (32 pav.) [*Žiemgaliai*, 2005, p. 93, pav. 441]. Kaip galimą šių papuošalų prototipą A. Bliujienė nurodo segę iš Rospo Steigeno vietovės Norvegijoje [Bliujienė, 1999, pav. 4: 1].

Plačiau nepritaikytas plastinis sprendimas būdingas segei iš Rubokų kapinyno 45 kapo [*Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius*, 1961, p. 239]. Jos kojelės galas užbaigtas trumpa aptakia galvute su išgraviruotais antakių lankais ir akutėmis, iškelta kakta bei nežymiai smailėjančiu snukučiu. Labai panaši segė rasta Plinkaigalio kapinyno 107 kape. Supaprastinta trumpa gyvūno galva pakartota segėse iš Jauneikių kapinyno 381 ir 466 kapo (35 pav.) [Vaškevičiūtė, 2004, p. 67].

/ 34 / Lankinė zoomorfinė segė iš Plinkaigalio. V–VI a. Paauksuotas sidabras. A. Ruzienės piešinys. LNM

Baltai lankinėse segėse mėgo pailgintos zoomorfinės galvos motyvą, matomą Gruobinios lobio minimalistinėje segėje, kurį varijavo iki XI a. Provaizdžiu galėtų būti giliais reljefais ornamentuotos V–VI a. segės pailgomis zoomorfinėmis galvutėmis ir su ornamentu suderintomis migdolo formos akimis, rastos Plinkaigalio kapinyno 106 kape (34 pav.), Lietuvoje [Kazakevičius, 1993, 106–109, pav. 172, 174], ir Griezės Dzirnavo vietovėje, Latvijoje [*Žiemgaliai*, 2005, p. 81, pav. 383]. Pailgos zoomorfinės galvutės motyvas varijuojamas daugelio vėlesnių lankinių segių kojelių apipavidalinime (35–38 pav.).

/ 35 / Žalvarinė lankinė zoomorfinė segė iš Jauneikių. LNM

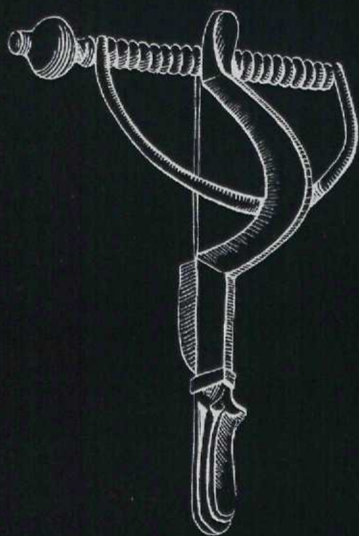

/ 36 / Žalvarinės segės fragmentas iš Budraičių (Ramštikių). VII–VIII a. ŽMA

Vieną raidos kryptį iliustruoja VI–VII a. datuojama segė iš jau minėto Jauneikių kapinyno 390 kapo. Jos liemenėlio galas virš įvijos baigiasi ryškia gyvūno galvute su išsprogusiomis akimis, kojelės galas – ilgu lyg anties snapu [Tautavičius, 1996, p. 204, pav. 91]. Šios pailgintos lenktos formos primena Plinkaigalio ir Griezės Dzirnavo radinius, tačiau atlikimas paprastesnis, be ornamentikos. Jauneikių segei artimų pavyzdžių yra rasta tiek baltų (Budraičiai, Lazdininkai) [Tautavičius, 1996, p. 205, pav. 93], tiek šiaurės germanų kraštuose [Bliujienė, 1999, pav. 5].

Vienų segių kopijavimas nuo kitų sudarė sąlygas abstrakčių geometrinių formų segių gamybai. Pavyzdžiui, Lazdininkų kapinyno segėje iš 116 kapo matyti zoomorfinė galvutė su ilgu tarsi anties snapu, o segėje iš 117 kapo liko jau tik anties snapo pavidalo užbaigimas (37 pav.).

/ 37 / Zoomorfinės lankinės segės iš Lazdininkų kapinyno 116 ir 117 kapų. VDKM

/ **38** / Žalvarinė lankinė segė iš Jurgaičių. LNM

Lazdininkų kapinyno segėse gerai matyti ir daugiau zoomorfinio pavidalo transformacijų į abstrakčią formą. Segę iš 73 kapo, kurios zoomorfinė galvutė formuota ją pastorinus ir įstačius iškilias apvalias mėlyno stiklo akutes, galima vertinti kaip vieną iš etaloninių pavyzdžių, pakartotą daugelyje Lazdininkų ir kitų paminklų segių, tačiau kaskart paprasčiau ir schematiškiau, kopijuojant ne nuo „originalo", o nuo vis paprastėjančios kopijos. Paprastesnės galvutės išlietos segių kojelėse iš Lazdininkų kapinyno 26, 27, 36, 142, 192 kapų. Segėje iš 26 kapo matyti, kad kopijuojant prisimenamas ir S raidės pavidalo ornamentas, ryškus etaloninėse Plinkaigalio ir Griezės Dzirnavo segėse. Tokio kopijavimo rezultatą gerai iliustruoja segė iš Lazdininkų kapinyno 27 kapo. Jos kojelėje esančias dvi ataugas tik žinant kontekstą galima vertinti kaip akis, ausis ar net ragus. Vėlyviausioje fazėje, nuo VIII iki XI a., ataugomis virtęs zoomorfinis motyvas naudojamas aguoninio tipo lankinė-

/ 39 / Žalvarinė lankinė segė iš Papilės. X a. ŠAM

se segėse (39 pav.). Čia gyvūno galva kartais aiškiau vaizduojama tik įvijos lankelio ir liemenėlio galuose (40 pav.) [Tautavičius, 1996, p. 213].

Lieka tik spėlioti, kas galėjo būti vaizduojama segių apipavidalinime: žirgas, slibinas ar žaltys? Pagrybio kapinyne rasta segė su žirgo galva ir diržo apkaustas su dviem žirgelius primenančiomis galvutėmis (84 pav.) [Bliujienė, 2001, pav. 13] galbūt yra netiesioginis įrodymas, kad visose segėse vaizduojamas žirgas. Tačiau panašūs zoomorfiniai motyvai Skandinavijos papuošaluose interpretuojami kaip mitinio slibino, juosiančio žemę, dar vadinamo Midgardo gyvate (*Miðgarðsormr, Jörmungandr*), atvaizdas [Lecouteux, 2006, p. 141]. Toks vertinimas nepanaikina galimybės šiose segėse matyti pavaizduotą baltų tautosakai artimą žaltį, nes, pasak A. Bliujienės, „jie [baltai] ne aklai kopijavo, bet transformavo to meto Europą užvaldžiusius zoomorfinius motyvus" [Bliujienė, 1999, p. 60].

/ 41 / Žalvarinė plokštinė segė iš Aukštkiemių (buv. Oberhof). MVF. C. Plamp nuotrauka

Žalčio motyvas VIII–IX a. papuošaluose

Kuršiai, lamatiečiai, skalviai VIII–IX a. netikėtai pradeda nešioti plokštines seges, kuriose aštuoniukės (42 pav.) ar svastikos pavidalu (43 pav.) supintos žalčio (gyvatės?) figūros. Šios segės rastos Vakarų Lietuvos ir buvusių Rytprūsių paminkluose: Anduliuose, Aukštkiemiuose, Palangoje, Stragnuose, Dvyliuose, Laiviuose, Genčuose, Vyžaituose (Wieszeiten). Didelis šių papuošalų panašumas ir palyginti netoli esančios radimvietės (Palanga, Kretinga, Klaipėdos, Šilutės rajonai) rodo, kad segės buvo liejamos vietoje. Ten pat ar netoliese jos ir kopijuotos, nes šalia aštuoniukių ir svastikų su aiškiai matomomis gyvačių ar žalčių galvutėmis yra pagaminta ir paprastesnių, be užuominų į zoomorfinę praeitį (43: 6 pav.). Tokios segės žinomos iš Linkūnų,

/ 40 / Žalvarinė lankinė segė aguoniniais galais iš Stačiūnų. X a. VDKM

/ 44 / Segė iš Žąsino. LNM

/ 42 / ← VIII–IX a. žalvarinės aštuoniukės pavidalo segės su žalčių galvutėmis:
1 – iš Stragnų;
2 – iš Dvylių;
3 – iš Vyžaitų (Wieszeiten, dab. Moskovskojė, RF Kaliningrado sr.). C. Plamp nuotrauka

/ 43 / ← VIII–IX a. apskritos kiauraraštės segės
su žalčių galvutėmis ir be jų:
1 – iš Laivių;
2 – iš Klaipėdos krašto;
3 – iš Laivių;
4 – iš Pryšmančių;
5 – iš Linkūnų (Linkuhnen, dab. Rževskojė, RF Kaliningrado sr.). C. Plamp nuotrauka
6 – iš Stragnų;

/ **45** / Žalvarinė įvijinė apyrankė iš Palangos. LNM

/ **46** / Apyrankės iš Palangos fragmentas, kuriame matyti žalčio galva. LNM

Laivių, Palangos, Pryšmančių, Genčų. Nors jos lietos vietos meistrų, tačiau jų provaizdžio reikėtų dairytis plačiau. Aštuoniuke ir svastika susipynusios gyvatės ar žalčiai yra nuoroda į to meto Europos gyventojams svarbų simbolį, identiškai pavaizduotą VII a. frankų, alemanų, bavarų kiaurarašėse plokštelėse, iškaltą akmeninių sarkofagų dangčiuose [*Merowingerzeit...*, 1995, lent. 63, 64, 106] ar išpjaustytą medinių karstų viršuje [Stork, 1997, pav. 471]. Visus šiuos pavyzdžius sieja porinio roplių skaičiaus vaizdavimas. Tiek baltų, tiek germanų ažūrinėse segėse ir plokštelėse susipynusios dvi arba keturios gyvatės. Tas pats porinis principas matomas germanų sarkofaguose ir karstuose.

Religijotyrininkas Gintaras Beresnevičius nerado patikimų įrodymų baltus garbinus žalčio pavidalo dievybę, tačiau atskleidė žalčio kaip tarpininko tarp žmonių ir dievybės funkciją [Beresnevičius, 2004, p. 171–173]. Susirangiusį žaltį primena kuršių nešiota (VIII–IX a.) įvijinė apyrankė, kurios galai, dekoruoti akutėmis, tik sustiprina zoomorfinį įspūdį (45, 46 pav.) [Bliujienė, 1999, p. 163, pav. 91]. Žaltys galėjo būti vaizduojamas kuršių VIII–IX a. nešiotų didelių (25–33 cm ilgio) trikampių smeigtukų galuose, kuriuose išlietas ataugėlių poras galima vertinti kaip gyvūno ausis ar akis (47 pav.) [Tautavičius, 1996, p. 232, pav. 110].

/ 47 / Žalvarinio smeigtuko iš Lazdininkų fragmentas. LDM

Apyrankės ir ragų apkalai

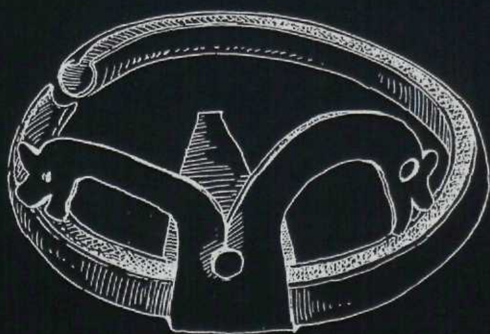
Zoomorfinis motyvas X a., išnykus trikampiams smeigtukams, plokštelinėms kiauraraštėms segėms ir įvijinėms apyrankėms, vis dar pasitaikantis aguoninėse segėse, persikelia į juostinių apyrankių galus ir ragų apkalus. Pastaruosiuose jis išryškėja XI–XII a., o apyrankėse išsilaiko nuo X iki XIII a.

Ragai XI–XII a. puošiami vadinamaisiais dvigubų žalčiukų apkalais su viena į kitą žiūrinčiomis stilizuotomis gyvūnų galvutėmis, kurių kompozicija primena W raidę [Simniškytė, 1998, p. 185–245]. Ryškiausia neabejotinai zoomorfinių apkalų kolekcija rasta Griežės kapinyne (49 pav.). Žalčiukus galima atpažinti ir ant apkalų iš Lybagų Sarajų (Libagu Saraji) ir Rankų Kapeniekų (Ranku Kapenieki) kapinynų [*Kurši...*, 2008, p. 100], kiti apkalai vertintini kaip supaprastinti variantai, kurie tik asociatyviai suvokiami kaip

/ 48 / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Vedrių. X–XI a. VDKM

/ 49 / „Dvigubais žalčiukais" puošti rago apkalai iš Griežės kapinyno [Simniškytė, 1998, pav. 32]

/ **50** / Žalvarinė lankinė laiptelinė segė, dengta ornamentuota sidabro plokštele, iš Pryšmančių. X–XI a. VDKM

zoomorfiniai. Žalčių porą, primenančią barokines voliutas [Bliujienė, 1999, p. 99], matome ir lankinės laiptelinės segės plokštelėje iš Pryšmančių kapinyno 32 kapo (50 pav.), datuojamo X–XII a.

Tas pats vienas į kitą žvelgiančių roplių dualizmas matyti ir apyrankėse zoomorfiniais galais, kurias Regina Volkaitė-Kulikauskienė skirsto į du variantus. Pirmojo varianto apyrankių galai pusapskritimio, apskrito ar net kampuoto pjūvio, dažniausiai užbaigiami skersiniais ranteliais ar įvairios krypties įkartomis, pynimo, vijimo raštais, o gyvūno galvą išduoda abiejuose galuose išlietos aukštokų ausyčių poros. Antrojo varianto apyrankių lankelis šiek tiek įsmaugtas ties trikampiais plokščiais galais. Ausytės įsmaugimo vietoje išlietos tik reljefiškai, o pats snukutis trikampėje plokštumoje papuoštas trimis arba keturiomis akutėmis.

/ **51** / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Sargėnų. X–XI a. VDKM

/ **52** / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Bandužių. IX–XIII a. MLIM

/ **53** / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Veršvų. X–XI a. VDKM

/ **54** / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais. X–XIII a. ŠAM

/ **55** / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Pryšmančių. X–XI a. VDKM

/ 56 / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Slengių. XI–XII a. MLIM

R. Volkaitės-Kulikauskienės duomenimis, pastarasis variantas yra vėlesnis, būdingesnis XI–XII a., tuo tarpu pirmasis variantas aptinkamas jau X amžiuje [Volkaitė-Kulikauskienė, 1970, p. 182, pav. 31].

Latgalių zoomorfines apyrankes tyrinėjusi Baiba Vaska išskiria net šešis jų variantus [Vaska, 1997, p. 36–34], o kuršių papuošalų tyrinėtoja A. Bliujienė – tris variantus [Bliujienė, 1999, p. 167]. Įvairovė yra didelė, tad apyrankes galima skirstyti tiek pagal zoomorfinės galvutės, tiek pagal ornamento ar lankelio pjūvio tipą. Dažnai lankelis masyvus, apvalaus ar pusapvalio pjūvio, kurį užbaigia tokio pat dydžio (48, 52 pav.) ar net platėjanti, pražiotais nasrais gyvūno galva (51 pav.). Apyrankės galai kartais primena žirgo kanopą (53 pav.), o kartais jie būna labai susiaurinti. Galva atpažįstama iš vos pastebimų su ornamentu susiliejančių griovelių arba

iš dviejų iškilimų, kurie gali būti smailūs, apvalūs, kampuoti, kartais net su apskritomis duobutėmis-akutėmis. Šiuos galvą sudarančius elementus galima vertinti ir kaip akis, ir kaip ausis.

Antrojo varianto, pasak R. Volkaitės-Kulikauskienės, apyrankių įvairovę sudaro ornamento variacijos ant plokščio lankelio ir plokščios trikampės galvutės. Ausys ir akys pažymėtos vos matomais iškilimais arba tik ornamentu (54–57 pav.). Tai papuošalas, paplitęs kuršių, žemaičių, latgalių, sėlių genčių teritorijose. Kuršių žemėse randamas daugiausia vyrų kapuose, net po 8–10 apyrankių viename kape, o latgalių žemėse dažnai pasitaiko ir moterų kapuose. Šių apyrankių randama ir vaikų kapuose.

B. Vaska kuršių apyrankių gyvūniniais galais atsiradimą sieja su Gruobinioje VI–VIII a. skandinavų kapuose rastomis apyrankėmis [Vaska, 1997, p. 37].

/ 57 / Žalvarinė apyrankė zoomorfiniais galais iš Rygos. XIV–XV a. RVKM

Žaltys, slibinas, žirgas ar lelija

Vėliausiai zoomorfinis motyvas pritaikytas pasaginėse segėse zoomorfiniais galais. Šis segių tipas baltų kraštuose žinomas jau nuo VII–VIII a., tačiau zoomorfinės galvutės jų galuose pradėtos lieti tik XI a. ir ši tradicija išsilaikė net iki XVII a. [Vaškevičiūtė, 1995, p. 294]. Daugumos segių galai primena atgręžtą pasakų slibino ar žalčio galvą. Šią versiją sustiprina Hedebiu (Haithabu, Danija) rasta X a. datuojama segė [Žulkus, 1997, p. 178, pav. 9: 1] ir XI a. pirmąja puse datuojama segė iš Gotlando su išraiškingomis slibino, o gal mitologinio šuns ar vilko galvomis [Nerman, 1929, p. 140–142, pav. 153]. Ne tokia įmantri, bet gana „realistinė" segė iš baltiškosios pakrantės, Palaukės vietovės (58 pav.), tarsi patvirtina Skandinavijos ir baltų kraštų radinių giminystę, tačiau vargu ar galima baltiškus pavyzdžius aiškinti kaip šuns ar vilko atvaizdus, nes šie gyvūnai baltų mitologijoje nėra dažni. Tolesnė gyvūno galvos formos raida matoma daugybėje segių, rastų baltų kraštuose. Čia

/ **58** / Žalvarinė pasaginė zoomorfinė segė iš Palaukės. XI–XII a. VDKM

/ **59** / Žalvarinė pasaginė zoomorfinė segė iš Girkalių. LDM

/ 60 / Žalvarinė pasaginė segė
iš Pavirvytės-Gudų.
XI–XIII a. ŠAM

/ 61 / Žalvarinė pasaginė
zoomorfinė segė.
XI–XIII a. ŠAM

/ 62 / Žalvarinė pasaginė segė iš Pavirvytės-Gudų. MM

/ 63 / Žalvarinė pasaginė zoomorfinė segė. LDM

/ 64 / Sidabrinės pasaginės zoomorfinės segės iš Gėliogalių fragmentas. XIII–XIV a. VDKM

pritaikytas schematinimas ir stilizavimas tiek paprastinant, tiek transformuojant ir sukuriant naują lelijos pavidalą (59–62 pav.). Palaukės ar Girkalių segėse matyti pavaizduotos akys, o Pryšmančių, Pavirvytės-Gudų segėse akių jau nėra, lieka tik ausys ir paryškinti į stilizuotą lelijos žiedą panašūs nasrai. Atsiradus ausims, simetriškam išsikišimui galvos apačioje, tokia segė jau primena lelijos žiedą (Girkaliai, Pavirvytė-Gudai). Tridalis nasrų dalijimas, panašus į lelijos žiedo, buvo ir plačiau paplitęs to meto dizaino stereotipas, gerai matomas žirgelio galvoje iš Didvyčių, žirgeliuose iš Talsų piliakalnio, kauliniame kamanų laužtuke iš Graužių (70 pav.).

Kitokia transformacija matyti sidabrinėse segėse, kurias tyrinėtojai priskiria Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XIII–XIV a. diduomenės juvelyrikai [Butrimas, 2002, p. 50–53]. Jų abstrakti plastinė kompozicija tik bendresniame pasaginių segių kontekste vertintina kaip zoomorfinė. Čia nors ir sunkiai, bet galima įžiūrėti pražiotus nasrus, pailgintas ausis ar ragus ir į apačią nutįsusią barzdą (64 pav.).

/ **65** / Žalvarinis žąslų laužtukas
iš Marvelės. XI–XII a. VDKM

Kabučiai, žąslų laužtukai ir kiti radiniai

Išvardytos papuošalų grupės, kuriose zoomorfiniai motyvai neatsitiktiniai ir gausūs, tačiau baltų kraštuose yra žinoma analogų neturinčių radinių ar po kelis retesnius zoomorfinius dirbinius. Tokių retenybių galima aptikti peržiūrint smulkių figūrėlių, kabučių ir net žąslų laužtukų kolekcijas.

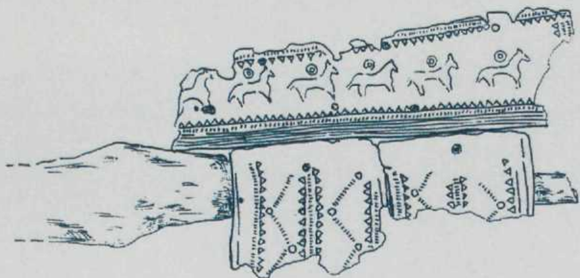
Žirgo ir slibino dvilypumo temą galima tęsti aptariant metalinius žąslų laužtukus, rastus Veršvuose, Marvelėje (65, 66 pav.), Rusių Rage [Volkaitė-Kulikauskienė, 2001, p. 191]. Jie datuojami XI–XII a. kaip ir kaulinis žąslų laužtukas zoomorfine galva iš Graužių (70 pav.), į kurį panašus rastas Semboje, Dolokaimio (Dollkeim, dab. Kovrovo) paminkle. V. Kulakovas pastarąjį radinį vertina kaip šuns-vilko atvaizdą ir sieja su skandinavų mitologijos

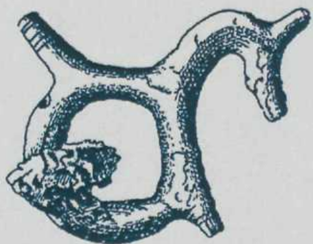
/ 66 / Žalvarinis žąslų laužtukas iš Veršvų. XI–XII a. VDKM

Fenriro vilku arba šunimi Garmu [Kulakov, 2005, p. 273–282]. Kadangi Graužių laužtukas pagamintas vietoje, tad jame greičiau reiktų ieškoti žirgo arba slibino, gyvatės ar žalčio simbolio, tai patvirtintų ir pasaginių zoomorfinių segių, taip pat jau minėto Didvyčių kabučio žirgo galvos apipavidalinimas (11 pav.).

Žirgo motyvo populiarumą rodo žirgelių figūrėlių ornamentas (67 pav.), įspaustas ant peilio makštų apkausto, rasto Genčų I kapinyno 80 (35) kape, datuojamame X a. [Archaeologia..., 2009, p. 2]. Dar ankstesnė žirgelio pavidalo kamanų grandis (68 pav.) žinoma iš Aukštkiemių kapinyno 75 kapo [Gaerte, 1929, pav. 244: a].

/ **67** / Žalvarinis peilio makštų apkaustas
iš Genčų I. X a. LNM

/ **68** / Kamanų grandis iš
Aukštkiemių [Gaerte,
1929, pav. 244: a]

/ **69** / Žalvarinė pasaginė segė su penkiomis galvutėmis
iš Pryšmančių. X–XI a. LNM

/ **70** / Kaulinių žąslų laužtukų fragmentai iš Graužių. XI–XII a. VDKM

/ **71** / Auskaras su stilizuota gyvūno galvute iš Kernavės. XIII–XIV a Auksuotas sidabras. KAIM

/ **72** / Žalvarinis zoomorfinis kabutis iš Uodukalno Ludzos (Latvija). LNVM

/ **73** / Kaulinis antelės pavidalo kabutis iš Kristapinių (Latvija). LNVM

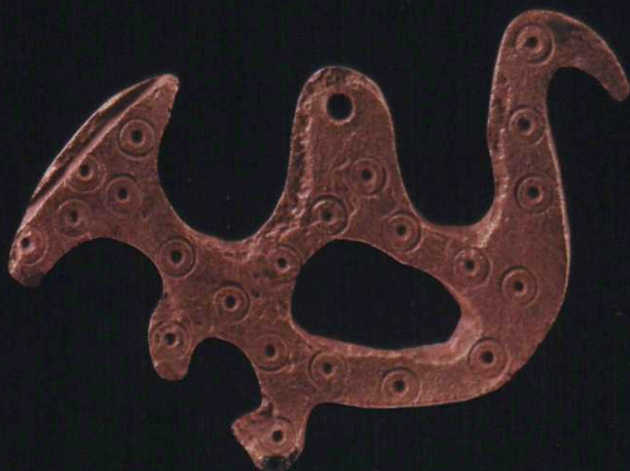
/ 74, 75 / Žalvariniai paukščio pavidalo kabučiai iš Talsų (Latvija). LNVM

/ **76** / Žalvarinis paukščio pavidalo kabutis iš Talsų (Latvija). LNVM

/ **77** / Žalvarinis kabutis iš Pavirvytės-Gudų. MM

Schemiškos šuns, vilko ar lokio galvos galėjo būti pavaizduotos ant baltams nebūdingų X–XI a. pasaginių segių, rastų Pryšmančių kapinyne (69 pav.) ir latgalių Asuotės piliakalnyje [Šnore, 1961, p. 28, lent. II: 1].

Žirgelių ar slibinų galvos matyti ant sidabrinės paauksuotos auskarų poros (71 pav.), rastos XIII a. pabaigos–XIV a. Kernavės kapinyno 133 moters kape [Vėlius, 2005, p. 39, 105]. Nors auskarai slavams būdingas papuošalas, tačiau aptariamas radinys apipavidalintas tokiomis pat galvomis, kokios matomos baltų pasaginėse segėse ir žirgų pavidalo kabučiuose.

Labai saviti žalvariniai ir kauliniai kabučiai, primenantys paukščius, randami latgalių žemėje. Jų poros, datuojamos X a., žinomos iš Nukšų kapinyno 80 ir 183 kapų, rastos vyrų skeletų krūtinės srityje. Kartu kapuose aptikti kirviai, peiliai ir masyvios apyrankės rodo, kad čia buvo palaidoti kariai [*Nukšinskij*..., 1957, p. 41, 59, 64, 78, 90, 105, 121]. Iš kaulo išdrožtos kabučių poros rastos Kristapinių (73 pav.), o žalvariniai – Uodukalno Ludzos paminkluose, datuojamuose IX–XII a., [*Finno-ugry*..., 1987, lent. CVIII: 11]. Panašus kabutis yra žinomas iš slavų radimičių genties pilkapių, datuojamų X–XI a. [Sedov, 1982, p. 112–113].

Galbūt XII–XIII a. paminkluose (Nartaučiai, Asuotė, Talsai) [Šnore, 1961, p. 42–46, lent. V: 15] randami žalvariniai apvalaini paukščius vaizduojantys kabučiai (74–76 pav.) išsirutuliojo iš minėtų latgališkų pavyzdžių. Nuo pastarųjų vėlesnieji skiriasi aiškiai pavaizduota uodega, taip pat paukščiui būdinga išpūsta krūtinė. Jie stilizuoti, tačiau kitaip nei latgališki, ir labai primena balandį. Jų prototipas taip pat galėtų būti Daugmalės piliakalnio XI–XIII a. sluoksnyje rastas nedidelis, tačiau masyvus paukščio pavidalo kabutis su detaliai pavaizduotais sparnais [*Skarby*..., 2007, p. 536]. Panašiam laikotarpiui, tik apimančiam ir XIV a., priskiriami plokšti kiauraraščiai, stilizuotus paukščius vaizduojantys kabučiai. Net šeši vienetai rasti Nartaučių lobyje (78 pav.), pavieniai žinomi iš Pavirvytės-Gudų kapinyno (77 pav.), Biržų, Trivalakių [Kuncienė, 1972, p. 192, pav. 17], trys plokšti ir vienas apvalainas kabutis, rastas Jakštaičių-Meškių kapinyno moters 60 kape, o Puodinių-Rušinių (Podini-Rušini) kapinyno moters 14 kape šalia įprastų paukščio pavidalo kabučių rastas su dviem į priešingas puses žiūrinčiomis galvomis, kampuoto korpuso ir su keturiomis kojomis (dvigalvis slibinas?) kabutis [*Žiemgaliai*, 2005, p. 63–68]. Tervetės piliakalnyje ir Mežuotnėje

/ 79 / Žalvarinis žirgelis iš Kukių. XI–XII a. MM

rasti kabučiai nėra kiaurarasčiai, tačiau aiškiai tos pačios stilistikos. Visi šie žiemgalių ir sėlių krašte rasti kabučiai labai primena finougrų kraštuose populiarius paukščių pavidalo kabučius [*Finno-ugry*..., 1987, lent. X, XX], tačiau, palyginti su finougriškais, baltiški yra griežtesnės, ne tokios įmantrios formos. Jų paplitimas šiaurinėje baltų arealo dalyje taip pat rodo finougrų įtaką. Antra vertus, liejimo formos, rastos Tervetės piliakalnyje, Žiemgaloje, rodo, kad paukščių pavidalo kabučių buvo labai įvairių formų ir tai, kad jie buvo liejami vietoje [*Žiemgaliai*, 2005, p. 143]. Paukščiai, integruoti į reljefinį ornamentą, vaizduojami ir XIV–XV a. žiedinėse segėse. Jas tyrinėjęs Eugenijus Svetikas išskiria segių su septynių balandžių simboliu variantą, kurį sieja su krikščioniška ikonografija [Svetikas, 2007, p. 74].

Žirgo atvaizdas miniatiūrinėse figūrėlėse-kabučiuose patyrė panašią raidą kaip ir paukščio. Seniausios yra apvalainos figūrėlės: viena tokių

/ 78 /← Žalvariniai kabučiai iš Nartaučių lobio. XII–XIII a. VDKM

rasta Kukių kapinyno XI–XII a. sluoksnyje (79 pav.) [Valatka, 2004, p. 349], o neseniai ir prūsų žemėse, buvusioje Dorf Varteno vietovėje (dab. Šoseinyj, Kaliningrado sr.), rasta akučių motyvu dekoruota žalvarinė žirgo figūrėlė, datuojama XI–XII a. Panaši savo tūriu XII–XIII a. šuns figūrėlė iš Tervetės piliakalnio Latvijoje, priklausančio Žiemgalos žemei [*Skarby...*, 2007, p. 449, pav. 685]. Latvijoje ir Estijoje žinoma 19 tūrinių žirgų figūrėlių, datuojamų XI–XIII a., tiesa, šiek tiek mažesnių nei Kukių žirgelis ir dažnai su ąselėmis, skirtomis pakabinti. Šios figūrėlės būdingos finougrų gentims, tačiau jų rasta latgalių, žiemgalių ir kuršių (80, 81 pav.) paminkluose [Urtans, 1974]. Manoma, kad dauguma jų išlieta Daugmalėje (81 pav.), tuometiniame prekybos centre prie Dauguvos upės, kuris galėjo būti vadinamas Žiemgalių uostu (*porta Semigallie*) [*Zemgaļi...*, 2003, p. 81–82]. Nartaučių lobyje rasta pora apvalainų žirgelių pavidalo kabučių primena Daugmalės, bet šiek tiek kitos atmainos, su išryškintomis uodegomis. Tokią įvairovę galėjo nulemti greitas liejimo formelių susidėvėjimas ir nuolatinis naujų kūrimas.

Buvo gaminami ir kiaurarasčiai plokšti žirgelius primenantys kabučiai. Vienas toks, rastas Uogučiuose (83 pav.), galėjo būti kopijuotas nuo vodų krašte rasto žirgelio [*Finno-ugry...*, 1987, pav. X: 16]. Panašūs į finougriškuosius rasti Daugmalės [*Skarby...*, 2007, p. 537], Asuotės [Šnore, 1961, lent. V: 23] piliakalnių XII–XIII a. sluoksniuose (119 pav.).

Žirgo galvų porų motyvas, primenantis etnografinius stogų lėkius, žinomas dviejuose baltų kontekste unikaliuose dirbiniuose: diržo apkale iš Pagrybio (84 pav.), datuojamo VI a., ir balno kilpoje iš Rimaisų (85 pav.), datuojamoje XI–XIII a. Nors šiuos dirbinius skiria apie 500 metų, tačiau dviejų galvučių komponavimą abiejuose dirbiniuose galima vertinti kaip simbolinį tradicijos įrėminimą. Tradicijos, kuriai būdingas dualistinis, porinis zoomorfinių galvų vaizdavimas plokštinėse segėse, apyrankėse, pasaginėse segėse, ragų apkaluose.

/ 80 / Žalvarinis kabutis iš Asuotės (Latvija). LNVM

/ 81 / Žalvarinis žirgo pavidalo kabutis su varpeliu iš Daugmalės (Latvija). LNVM

/ **82** / Žalvarinis žirgo pavidalo kabutis iš Asuotės (Latvija). LNVM

/ **83** / Žalvarinis zoomorfinis kabutis iš Uogučių. XI–XII a. VDKM

/ **84** / Diržo detalė su žirgų galvutėmis iš Pagrybio. V–VIa. VDKM

/ **85** / Balno kilpa, dengta sidabro plokštele ir otnamentuota žirgo galvutėmis, iš Rimaisų. XI–XIIIa. Geležis, sidabras. VDKM

Apibendrinimas

Antropomorfiniai motyvai baltų metalų epochoje žinomi nuo romėniškojo iki vėlyvojo geležies amžiaus laikotarpio, tačiau tai pavieniai radiniai, kuriuos sunku detaliau įvertinti, kaip ir akmenines „bobas" iš prūsų žemių.

Zoomorfiniai motyvai taip pat pasirodo romėniškuoju laikotarpiu, tačiau jie palyginti reti ir nesudaro didesnių grupių. Tautų kraustymosi metu baltų žemes pasiekusi zoomorfinė mada buvo pamėgta, savaip transformuota ir išlaikyta net iki XVI a. Atsirado didelės papuošalų grupės: lankinės, plokštelinės ir pasaginės segės, taip pat ir apyrankės. Labai gerai matyti, kaip kiekvienoje grupėje ankstyviausi pavyzdžiai yra su ryškiais, lengvai atpažįstamais zoomorfiniais motyvais, kurie ilgainiui arba tuo pat metu kinta juos imituojant. Šio keitimosi rezultatas ne tik paprastesnis (ar net prastesnis) papuošalas, bet ir naujos estetinės kokybės dirbinys (aguoninės segės), kuris tik senesniųjų pavyzdžių kontekste vertintinas kaip turintis zoomorfinių simbolių. Labai svarbu, kad kai kurie zoomorfinio tipo papuošalai – aguoninės, plokštinės ir pasaginės segės, taip pat apyrankės – būdingi tik baltams, jie reti slavų, finougrų bei germanų kraštuose. Pavieniai analogų neturintys antropomorfiniai ir zoomorfiniai dirbiniai, rasti baltų paminkluose (Linkūnai, Asuotė, Rimaisai) rodo, kad dirbinių įvairovė buvo didelė, tačiau vietiniai meistrai ir užsakovai plėtojo tik tam tikrus jų tipus.

Apibendrinant galima teigti egzistavus savitą baltų zoomorfinį stilių, kurio išraišką lėmė polinkis į minimalias geometrines formas.

Literatūra

Archaeologia..., 2009 – *Archaeologia Baltica* 11. Klaipėda, 2009.

Bakker, 1997 – Bakker L. Bollwerk gegen die Barbaren. Spätrömishe Grenzverteidigung an Rhein und Donau. In: *Die Alamannen*. Stuttgart, 1997, p. 111–118.

Baume, Gronau, 1940 – Baume La W, Gronau W. Das Gräberfeld von Raczki, kreis Suwalki. In: *Altpreußen* 5, 1940.

Beresnevičius, 2004 – Beresnevičius G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius, 2004.

Bitner-Wroblewska, 2007 – Bitner-Wroblewska A. Netta A Balt Cemetery in Northeastern Poland. In: *Monumenta Archeologica Barbarica* 12. Warszawa, 2007.

Bitner-Wroblewska, Karczewska, 2007 – Bitner-Wroblewska A., Karczewska M. Grob 171A z cementarzyska w Paprotkach Kolonii, stan. 1. In: *Kultura bogaczewska w 20 lat pozniej*. Warszawa, 2007, p. 339–352.

Bliujienė, 1999 – Bliujienė A. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius, 1999.

Bliujienė, 2001 – Bliujienė A. I tūkstantmečio vidurio baltų genčių ornamentikos bruožai (geometriniai ir realistiniai zoomorfiniai motyvai). In: *Lituanistica* 1 (45). Vilnius, 2001, p. 3–26.

Bumblauskas, 2005 – Bumblauskas A. *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*. Vilnius, 2005.

Butrimas, 2002 – Butrimas A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nobiliteto juvelyrika (XIII–XV a.).In: *Lietuvos dailės istorija*. Vilnius, 2002, p. 50–53.

Gaerte, 1929 – Gaerte W. *Urgeschichte Ostpreussens*. Königsberg, 1929.

Gombrich, 2000 – Gombrich E. H. *Dailė ir iliuzija*. Vilnius, 2000.

Fingerlin, 1997 – Fingerlin G. Vom Schatzgräber zum Archäologen. Die Geburt einer Wissenschaft. In: *Die Alamannen*. Stuttgart, 1997, p. 45–51.

Finno-ugry..., 1987 – *Finno-ugry i balty v epochu srednevekov'ja*. Moskva, 1987.

Hilberg, 2004 – Hilberg V. Die westbaltische Stämme und der überregionale Kulturaustausch in der Ostseeregion zur Merowingenzeit. In: *Bodendenkmalpflege in Meclenburg-Vorpommern, Jahrbuch* 2003–51. Lübstorf, 2004, p. 295–319.

***I Balti*, 1992** – *I Balti. Alle origini dei Prussiani, degli latvinghi, dei Lituani e dei Lettoni Dal V secolo a. C. al secolo.* Firenze, 1992.

Kazakevičius, 1993 – Kazakevičius V. Plinkaigalio kapinynas. In: *Lietuvos archeologija* 10. Vilnius, 1993.

Kulakov, 1994 – Kulakov V. Prussy *(V–XIII vv.)*. Moskva, 1994.

Kulakov, 2005 – Kulakov V. Eine verzierte Wikingerzeitliche Trensenstange aus Dollkeim (Kowrovo) im Samland. In: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 35, 2005, p. 273–282.

Kuncienė, 1972 – Kuncienė O. Prekybiniai ryšiai IX–XIII amžiais. In: *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I–XIII a.* Vilnius, 1972, p. 149–254.

***Kurši...*, 2008** – *Kurši senatne. Couronians in Antiquity.* Riga, 2008.

Lecouteux, 2006 – Lecouteux C. *Germanų mitologijos žodynas.* Vilnius, 2006.

Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius, 1961 – Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. *Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961.*

***Lietuvos istorija...*, 2007** – *Lietuvos istorija, t. 2: Geležies amžius.* Vilnius, 2007.

***Lietuvos istorijos...*, 1990** – *Lietuvos istorijos paminklai*, sudaryt. B. Kulnytė. Vilnius, 1990.

***Merowingerzeit...*, 1995** – *Merowingerzeit: die Altertümer im Museum für vor- und Frühgeschichte SMPK* / Museum für Vorß und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz. (Hrgs.). Red. Marion Bertram. Mainz am Rhein, 1995.

***Merowingerzeit...*, 2007** – *Merowingerzeit – Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des. 5. bis 8. Jahrhunderts.* Berlin, 2007.

Nawroth, 2007 – Nawroth M. Der Goldfund von Vettersfelde: vom Schwarzen Meer in die Lausitz. In: *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten.* Berlin, 2007, p. 318–327.

***Necrolivonica*, 1842** – *Necrolivonica*, sudaryt. F. Kruse. Dorpart, 1842.

Nerman, 1929 – Nerman B. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit.* Stockholm, 1929.

Nowakowski, 1998 – Nowakowski W. *Die Funde der Römischen Keiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren.* Berlin, 1998.

***Nukšinskij...*, 1957** – Nukšinskij mogil'nik. In: *Materially i issledovanija po archeologii Latvijskoj SSR* 1. Riga, 1957.

***Ori dei...*, 2007** – *Ori dei cavalieri delle steppe. Collezioni dai Musei dell'Ucraina.* Milano, 2007.

Rzeszotarska-Nowakiewicz, 2003 – Rzeszotarska-Nowakiewicz A. Brązowa azurova plytka z cmentarzyska w Bocwince, pow. Goldap: amulet czy aplikacja stroju? Przyczynek do badan nad stylistyką ozdob baltyjskich. In: *Studia Galindzkie* 1. Warszawa, 2003, p. 139–146.

Schach-Dörges, 1997 – Schach-Dörges H. „Zusammengespülte und vermengte Menschen". Suebisce Kriegerbünde werden sesshaft. In: *Die Alamannen*. Stuttgart, 1997.

Sedov, 1982 – Sedov V. V. *Vostočnye slaviane v VI–XIII vv.* Moskva, 1982.

Simniškytė, 1998 – Simniškytė A. Geriamieji ragai Lietuvoje. In: *Lietuvos archeologija* 15. Vilnius, 1998, p. 185–245.

***Skarby...*, 2007** – *Skarby starozytnej Lotwy. Treasures of Ancient Latvia*, ed. A. Bitner-Wrublewska. Warszawa, 2007.

Stork, 1997 – Stork I. Als Presonlichkeit ins Jenseits. Bestatungssitte und Grabraub als Kontrast. In: *Die Alamannen*. Stuttgart, 1997, p. 418–432.

Svetikas, 2007 – Svetikas E. XIV a. antrosios–XVa. pirmosios pusės žiedinės segės reljefiniu paviršiumi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Livonijoje. In: *Lietuvos archeologija* 32. Vilnius, 2007, p. 71–104.

Šimėnas, 2006 – Šimėnas V. *Etnokultūriniai procesai Vakarų Lietuvoje pirmojo mūsų eros tūkstantmečio viduryje*. Vilnius, 2006.

Šnore, 1961 – Šnore E. D. Asotskoje gorodišče. In: *Materialy i issledovanija po archeologii Latvijskoj SSR* 2. Riga, 1961.

Tautavičius, 1996 – Tautavičius A. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*. Vilnius, 1996.

Telegin, Mallory, 1994 – Telegin D. Ya., Mallory J. P. The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans. In: *Journal of Indo-European Studies Monograph* 11. Washington, 1994.

Urtans, 1974 – Urtans V. Plastiskie bronzas zirdzini. In: *Arheologia un etnografia* 11. Riga, 1974, p. 212–219.

Valatka, 2004 – Valatka V. *Žemaičių žemės tyrinėjimai*, kn. 1: *Archeologija*. Vilnius, 2004.

Vaska, 1997 – Vaska B. Latgalių apyrankių su gyvūniniais galais ornamentas. In: *Baltų archeologija* 1, 1997, p. 36–41.

Wyczółkowski, Makowiecki, 2009 – Wyczółkowski M., Makowiecki D. Horse sacrifices in Prussia in the early middle ages. Ritual area in Poganowo site IV, Olsztyn province (Poland). In: *Archaeologia Baltica* 11, 2009, p. 295 –304.

Santrumpos

KAIM – Kernavės archeologijos ir istorijos muziejus
Kernavė Historical and Archaeological Museum

LDM – Lietuvos dailės muziejus, Vilnius
Lithuanian Art Museum, Vilnius

LM – Liepāja muzejs
Liepojos muziejus
Liepaja Museum

LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius
Lithuanian National Museum, Vilnius

LNVM – Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Rīga
Latvijos nacionalinis istorijos muziejus, Ryga
National History Museum of Latvia, Riga

MLIM – Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, Klaipėda
History Museum of Lithuania Minor, Klaipėda

MM – Mažeikių muziejus
Mažeikiai Museum

MOS – Muzeum Okręgowe w Suwałkach
Suvalkų apskrities muziejus
Museum of Suwalki County

MVF – Museum für Vor-und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin
Priešistorės ir ankstyvosios istorijos muziejus, Berlynas
Museum of Prehistory and Early History.Berlin State Museum

MWM – Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie
Varmijos ir Mozūrų muziejus, Olštynas
Museum of Warmia and Mazury, Olsztyn

NČDM – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, Kaunas
M. K. Čiurlionis National Museum of Art, Kaunas

NM – Nalšios muziejus, Švenčionys
Nalšia Museum w Švenčionys

PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
Valstybinis archeologijos muziejus, Varšuva
State Archaeological Museum, Warsaw

RVKM – Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs
Rygos istorijos ir laivybos muziejus
Museum of the History of Riga and Navigation

ŠAM – Šiaulių „Aušros" muziejus
Šiauliai "Aušra" Museum

VDKM – Vytauto Didžiojo karo muziejus, Kaunas
Vytautas Magnus War Museum, Kaunas

ŽMA – Žemaičių muziejus „Alka", Telšiai
Žemaičiai Museum Alka, Telšiai

Marius Iršėnas

Žmogaus ir gyvūnų vaizdavimas baltų dailėje

Redaktorė Teresė Valiuvienė
Dailininkė Aušra Lisauskienė

Vilniaus dailės akademijos leidykla ir spaustuvė
Dominikonų g. 15, LT-01131, Vilnius
www.leidykla.vda.lt